

5 PERSONÁL DÍLNY

V této části knihy se zaměřím na osoby přímo spojené s provozem tiskárny, a to jak s řemeslnou stránkou (tiskař, sazeč), tak s intelektuálními aspekty výroby knihy (korektor). Mezi přípravou textu k vydání a technicko-řemeslnou stránkou vydávání knih stál editor, který byl zároveň spojovacím článkem mezi nakladatelem či vydavatelem a tiskárnou. Nebudu se zde věnovat tiskařům – majitelům dílny ani faktorům – předákům, kteří byli představeni již dříve;¹ ostatně vlastním procesem tisku se všemi jeho náležitostmi se ve druhé polovině 18. století většinou majitel tiskárny nezabýval. Zaměřím se na ty zaměstnance či spolupracovníky dílny, které známe jménem.

Stručně připomeňme, jak probíhal vlastní proces vydávání a tištění textu. Nakladatel či vydavatel (hebrejsky *moši la-'or/la-dfus* či *mevi la-'or/la-dfus*, v soudobé terminologii nejčastěji zkráceně *moši* nebo *mevi*) vycházel z rukopisné nebo tištěné podoby textu. Editor (*ma'atik*) následně editorsky připravil text první ruky, který byl předlohou pro sazeče (*mesader otjot, zešer, po'alim zešer*). Vlastní tisk obstarávala osoba obsluhující lis, tiskař (*drukr, presen šihér*), korekturami obtahů se zabýval korektor (*magiah*), který v některých případech pravděpodobně vykonával i práci editora. Uvedené rozdělení různých profesí podílejících se na vzniku materiální podoby textu je ve sledovaném období často jen teoretické. Ze zkoumaného korpusu paratextů moravských hebrejských tisků vyplývá, že některé části tohoto procesu obstarávala jedna osoba.²

Sazeči

Z neumannovského podniku známe jmenovitě pouze několik tiskařských dělníků. První a nejstarší je Avi 'Ezri zvaný Zelig ben Wolf Bak Ofen z Prahy,³ uvedený jako sazeč a tiskař (*zešer und drukr*) v kolofonu *Slihot* (1757, soupis č. 10).⁴ Jde o vůbec prvního v tisku zmiňovaného pracovníka dílny kromě jejího provozovatele. Jako tiskař a sazeč pracoval Avi 'Ezri i v Praze, a to v roce 1754 a pak v letech 1760–1764. Jedinou jeho spoluprací s brněnskou tiskárnou je výše uvedený tisk z roku 1757, který je výjimečný v několika ohledech: právě v něm byly poprvé použity ozdobné plné vyznačovací hebrejské litery,

¹ Označuji je v souladu s územ za tiskaře v širším slova smyslu, ačkoli se na vlastním řemesle možná ani nepodíleli. K termínům *Encyklopedie knihy*, heslo Tiskař, autor hesla Voit, Petr; podrobněji k roli tiskaře ve druhé polovině 18. století např. MALÍŘ 2008.

² Takto např. *Ša'ar Naftali*, 1757, soupis č. 12, kde je v předmluvě označen nakladatel knihy i jako její editor: *ma'atik u-mevi*, a podobně i *Ma'amar Mordechaj*, 1790, č. 57: *ma'atik, ha-moši we-ha-mevi*. K pojmům *ha-moši* a *ha-mevi* podrobněji dále.

³ K němu HOCK 1892, s. v. Backofen, s. 48, č. 225; FREIMANN 1929–1930, s. 114.

⁴ Kolofon f. 120a.

zdobené v půli dříku drobnou ozdobou připomínající mašličku, které jsou jedním z typických znaků moravských hebrejských tisků. Zároveň jde, spolu s modlitební knihou pro svátky ve dvou dílech (*Maḥzor ḥeleḳ rišon* a *Maḥzor ḥeleḳ šeni*, 1756, soupis č. 7 a 8), o první tisk s výraznější a propracovanější typografií, která využívá k vizualizaci sazby různé stupně textového písma v kombinaci s písmem vyznačovací. Už sazba titulního listu těchto slichot, kajících modliteb, je na poměry brněnské tiskárny poměrně inovativní: vynechává orámování titulní strany a jediným dekorativním prvkem je vyznačovací písmo. (Viz obr. 3) Tento klasicistní model střízlivějšího titulního listu se ujal a tiskárna ho opakovala ve všech třech dalších vydáních slichot (1761, soupis č. 17 [viz obr. 4]; 1784, soupis č. 37 [viz obr. 5]; 1800, soupis č. 93). Typografickou inovativnost sazby brněnských slichot, a především použití typických vyznačovacích liter dokládá i její pozdější imitace – pražské vydání slichot v bakovské tiskárně z roku 1779 se brněnským vydáním z roku 1761 přiznaně inspirovalo, což uvádí i na titulním listu.⁵

Sazeč Avi 'Ezri zřejmě nebyl kmenovým zaměstnancem tiskárny, ale František Josef Neumann ho najal právě pro tisk slichot. V žádných dalších tiscích z neumannovské a Rossmannovy tiskárny se jeho jméno neobjevuje a ani jejich typografie nenaznačuje, že by se na nich dále podílel.⁶ Spolupráce s tímto pražským sazečem a tiskařem, jakkoli jednorázová, neumannovské dílně prospěla. Nemáme sice žádné doklady k tvrzení, že právě Avi 'Ezri navrhl či zprostředkoval výrobu ozdobných vyznačovacích liter či je sám do tiskárny přinesl, ale jím použitý styl, kompozice a sazba titulního listu patří rozhodně k jednomu z typografických vrcholů dílny.

Práce dalších sazečů, jejichž jména známe, se na typografickém provedení tisků natolik neprojevila. Zároveň není zřejmé, proč se jména pracovníků tiskařského provozu objevují pouze v kolofonech některých tisků; zdá se, že to nesouvisí s rozsahem tisku ani s typografickým pojetím sazby. Podruhé je další sazeč zmíněn téměř až po třiceti letech. V roce 1784 je dvakrát jmenován Jisrael ben Naftali Sofer ze Slavkova, a to jako sazeč a korektor.⁷ Pro dílnu pracoval coby sazeč i v roce 1798, kdy mu pomáhal jeho syn Menachem Jicchak, zvaný také Menachem Bris.⁸ Ten v tomto a následujícím roce (1799) pracoval na dalších dvou tiscích, ve druhém případě mu asistovali dva další

⁵ *Sliḥot*, Praha, Bak, 'al jedej Šmuel Falkes, 1779, Vinograd 924. Titulní text, kde je kromě názvu zvýrazněno i jméno panovnice Marie Terezie, se na vydání v Brně přímo odvolává: „... *kmo še-nidpas be-Bruna*“ („... jak bylo vytištěno v Brně“). Podle typografické analýzy však nejde o totéž vyznačovací písmo, které používala brněnská tiskárna. Brněnské písmo je co do provedení preciznější vyřezané a ve srovnání s ním se to pražské jeví jako jeho neumělá nápodoba.

⁶ V Praze opět pracoval v letech 1760–1763/4 a tam také v roce 1763/1764 zemřel. Hock 1892, s. v. Backofen, s. 48, č. 255.

⁷ „*Ha-po'el ha-mesader otjot we-magiah*“ („Sazečský dělník a korektor“). Takto *Aḳdamot*, soupis č. 33, *Seder kri'at ha-neši'im*, soupis č. 36.

⁸ Akronym *bar Jiśra'el Sofer*. Oba v *Ḥidušeḳ halachot le-ha-Rašba*, 1798, soupis č. 77.

Obr. 3: *Slihot*. Modlitby pro dny pokání. Brno, František Josef Neumann 1757. Židovské muzeum v Praze, sign. 18.485. Titulní list.

Obr. 4: *Slihot*. Modlitby pro dny pokání. Brno, Anna Františka Neumannová 1761. Židovské muzeum v Praze, sign. 65.592. Titulní list.

Obr. 5: *Slihot*. Modlitby pro dny pokání. Brno, Josef Karel Neumann 1784. Židovské muzeum v Praze, sign. 29.722. Titulní list.

sazeči: Jehuda Cvi Hirš z Holíče a Jissachar ben Eliezer ze Slavkova, o nichž však nic bližšího nevíme.⁹

Kromě práce sazeče a korektora Jisrael Sofer v letech 1801–1803 inicioval a evidentně i financoval vydání třídílného komentáře a chidušim (novellae) k *Mišne tora* Jicchaka Nuñese *Ša'ar ha-melech* s komentářem Barucha Jeittelese *Ṭa'am ha-melech*. Na něm nakonec také pracoval i jako korektor.¹⁰ O okolnostech vydání tohoto díla se zmíním později v jiné souvislosti.¹¹ Jisrael Sofer a jeho syn Menachem patřili mezi stabilnější užší okruh spolupracovníků tiskárny, kteří měli alespoň do jisté míry vliv na výběr vydávaných tisků. Vedle těchto výraznějších spolupracovníků známe dále jménem sazeče Alberta Iskru (Iskra) z Brna, doloženého ve čtyřech tisících vydaných mezi lety 1788 a 1795.¹² Kromě Iskry je v roce 1796 dvakrát jmenován sazeč Refael ben Fejvl Blitz z Kroměříže, který byl i *šochetem* (rituálním řezníkem) v Brně.¹³

Spolu s výše zmíněnými židovskými sazeči pracoval v dílně i křesťanský personál. Jmenováni jsou sazeči Franz Rieger, Forstberger, Schrödel, Georg Mauther, Tsebensi, tiskaři u lisu (*drukr, presen šiber*) Frank, Reissinger, Gottwahl, Kranas a Adalbert Dobřický. Kromě posledně jmenovaného byli najati na tisk tři edic chidušim v roce 1796,¹⁴ jediného většího projektu, který tiskárna ve spolupráci se společností nakladatelů realizovala a do nějž patřil kromě výše zmíněných halachických chidušim i etický spis *Ḥovot ha-levavot* (soupis č. 73). Sazeči Rieger a Mauther jsou jmenováni i v dalších tisících z let 1796 a 1797.¹⁵ To, že šlo o křesťany, je evidentní z poznámky v kolofonu *Ḥidušej halachot*, kde je pouze u jména Refaela Blitze doplněna poznámka *iš Jiśra'eli*.¹⁶ Sazečskou práci tedy běžně vykonávali i sazeči, kteří sice hebrejsky neuměli, ale díky zkušenostem a praxi byli schopni vysázet prakticky jakýkoli text.¹⁷ Naproti tomu korektor musel jazyk ovládat výborně a jeho

⁹ *Sliḥot le-šovavim ta"t*, 1798, soupis č. 80; *Sefer ha-ḥinuch*, 1799, soupis č. 85.

¹⁰ *Ša'ar ha-melech*, soupis č. 104. Díl 3, kolofon *Ša'ar ha-melech*, f. 104b: „Menachem Jicchak Bri"s. Dokončeno v Brně v pátek v předvečer šabatu *wa-jikra* 563 [25. 3. 1803]. Korektor Falk Kohen nestihl dokončit práci, korigoval jen do folia 34 třetího dílu a pak odešel na odpočinek spojený se studiem a vyučováním tóry. Ale když Menachem Jicchak bar Jisrael Sofer uslyšel, že by se měla zavřít brána (*ša'ar*), šel za svým otcem [Jisrael Sofer] a řekl mu, že by mohl ukázat svou velikost a postavit se doprostřed brány, aby se neuzavřela [tj. pokračovat v korekturách] ...“. Brána, hebr. *ša'ar*, je zde narážkou na titul knihy *Ša'ar ha-melech*, *Brána krále* či *Královská brána*.

¹¹ Viz kap. 7.

¹² *Ḳedušet Jiśra'el*, soupis č. 46; *Sefer haredim*, soupis č. 60; *Ḥovot ha-levavot*, soupis č. 73; a dále tabulka *Ze ha-šulḥan*, bez čísla. Sazeč Albert Iskra zanechal v kolofonu *Ḳedušet Jiśra'el* poznámku zajímavou z hlediska jazyka, o níž se zmíním podrobněji v kap. 10.

¹³ *Gebete der Jüd'n*, soupis č. 62; a *Ḥidušej halachot*, soupis č. 63.

¹⁴ *Ḥidušej halachot*, soupis č. 63; *Ḥidušej halachot. Mahadurej batra*, soupis č. 64; a *Ḥochmat Šlomo*, soupis č. 65.

¹⁵ *Maslu be-dikduq*, soupis č. 66; *Beḥinot 'olam*, soupis č. 71; *Sefer ha-brit*, soupis č. 72.

¹⁶ Proč by jinak bylo nutné právě jeho odlišit od ostatních, pokud i ti byli Židé.

¹⁷ SIDORKO 2014, s. 90, s odkazem na starší literaturu, která dokládá práci školených sazečů na textech v různých nelatinských písmech minimálně od 16. století.

kompetence byly jedním z náhodných subjektivních faktorů, na nichž moravská tiskárna mohla stavět.

Korektoři

Korektor se v hebrejských paratextech označuje hebrejským termínem *magiah*.¹⁸ Jeho primárním úkolem bylo odstranit chyby, jež by text znehodnotily. Jelikož je od počátků hebrejského knihtisku chápáno tištění knih jako svaté dílo či svatá práce (*mlechet ha-ḳodeš*) a v paratextech hebrejských knih je přirovnáváno k vykonávání chrámových obětí – odtud i spojení *le-ha'alog* [*et ha-sefer*] 'al *mizbeaḥ ha-dfus*, „pozdvihnout knihu na oltář tisku“, tedy vydat ji tiskem¹⁹ – měla práce korektora zásadní význam.²⁰ V moravské tiskárně, jejíž majitelé s výjimkou zakladatele hebrejštinu neovládali, pak byla úloha korektora o to důležitější. Známe jména několika korektorů, kteří v brněnské tiskárně pracovali, a jednoho z nich, jak později uvidíme, můžeme nepochybně označit za ústřední osobnost moravské tiskárny.

Prvními korektory známými jménem jsou Jisrael ben Naftali Sofer ze Slavkova a jeho syn Menachem Bris, o nichž jsem se již zmínila. Oba vykonávali nejen práci korektorů, ale i editorů a později též nakladatelů, a patřili tak k několika důležitým osobám spojeným s moravským hebrejským knihtiskem. Dalším korektorem je Avraham ben Jekutiel Kofman Wahl, *baḥur*, tedy student ješivy, vyšší talmudické akademie, který v dílně pracoval v letech 1795–1797. Zkorigoval celkem jedenáct tisků a vždy pracoval společně s Falkem Kohenem, o němž se zmíním dále a jenž byl patrně jeho mentorem či mistrem. Třetím korektorem byl Ješaja Munk z Rousínova, který pracoval spolu se zkušenými korektory na jediném tisku (*Ḥidušeḥ halachot*, 1796, soupis č. 63) a zřejmě byl najatý jako posila pro rozsáhlejší vydavatelský projekt dílny. Rovněž příležitostně a na jediném tisku (*Hochmat Šlomo*, 1796, soupis č. 65) pro dílnu pracoval i Šlomo Zalman ben Šmuel Štajnkopf (Steinkopf) z Mladé Boleslavi, avšak z jeho vyjádření v předmluvě není možné jednoznačně určit, zda se na vydání podílel finančně, jako korektor či jinak.²¹ Poslední jmenovaný korektor je Efrajim M"Š, *more sedek*, tedy rabín, z Brna, který v roce 1803 vypomohl s korigováním třetího a posledního dílu halachického spisu s komentářem *Ša'ar ha-melech* (soupis č. 104). K práci se dostal poté, co vystřídal dlouholetého korektora tiskárny Falka Kohena.

¹⁸ Obecně k funkcím korektora v nežidovském prostředí, které je ovšem platné i pro hebrejský knihtisk, viz *Encyklopedie knihy*, heslo Korektor, autor hesla Voit, Petr. Ke korektorům hebrejských knih nejnověji SLÁDEK 2023.

¹⁹ Takto *Eldad ha-Dani*, soupis č. 32; a *Ḥaḳirat ha-lev*, soupis č. 35.

²⁰ K chápání knihtiskařského řemesla v židovském prostředí SLÁDEK 2012, s. 19; nejpodrobněji a s odkazy na další literaturu SIXTOVÁ 2017, zejména kap. 3, s. 135–157.

²¹ V předmluvě k *Hochmat Šlomo* píše, že byl u tištění knihy a pomáhal s tím, aby se perly autora neztratily nebo nepřišly omylem na jiné místo, a tuto jeho zásluhu posoudí nebesa.

I proto Efrajim v kolofonu prosí čtenáře o shovívavost při posuzování své práce, „pokud by našel chybu a omyl, protože každý začátek je těžký“.²² Jakožto *dajan* v Mikulově aproboval Efrajim už v roce 1790 knihu *Zecher rav*²³ a jako Efrajim Österreicher figuruje roku 1799 na seznamu předplatitelů *Sefer ha-hinuch*, kde je uveden jako *av bejt din*, předseda rabínského soudu v Brně. Efrajim žil později v Rousínově, kde je v roce 1808 jako Efrajim Nasch evidován v obecní knize coby daňový poplatník.²⁴

Lejb ben Simcha Presburger, 1786–1790

Mezi korektory brněnské tiskárny vynikají dvě osoby, jež si zaslouží podrobnější zmínku. Prvním je Lejb ben Simcha Presburger, který pro neuemannovskou tiskárnu pracoval v letech 1786–1790 jako korektor čtyř tisků.²⁵ O osobě Lejba Presburgera víme z paratextů pouze to, že jeho manželka Rejzl byla dcerou Bera Reckendorfa z Třebíče a neteří (dcerou sestry) rousínovského rabína Jakova Lejba ben Mordechaje Modla Aškenaziho,²⁶ o nichž se zmíním dále.

Více se z paratextů dovídáme o Presburgerově práci – jeho nasazení, ochotu a materiální i osobní podporu zmiňují tři autoři. Jejich chvála Presburgera přesahuje obvyklou míru díkuvzdání, již je někdy nutno brát s rezervou. Již zmíněný Jakov Lejb ben Mordechaj Modl Aškenazi z Rousínova, autor suprakomentáře ke komentáři Ašera ben Jechiela k traktátu *Makot*, svému příbuznému Presburgerovi děkuje nejen za provedené korektury, ale také za podporu a pomoc (snad i finanční?) při sepsání díla.²⁷ Kvalitu Presburgerovy korektorské práce a její důležitost vyzdvihuje i další autor, Wolf ben Lejb Lasch (Lichtenstadt). Ve svých chiduším k talmudickým traktátům vydaným pod názvem *Ķedušat Jišra'el* autor sděluje, že sám nebyl přítomen u tisku, ale složky (*ḵuntresim*) svěřil Lejbovi Presburgerovi ke korigování a nemusel pak dělat errata.²⁸ Konečně třetí autor, Jakov ben Šlomo Gleiwitz, vyjadřuje Presburgerovi dík za to, že jeho spis korigoval za polovinu obvyklé ceny, a autor dokonce u Presburgera a jeho ženy Rejzl téměř půl roku bydlel zdarma.²⁹ Tato poděkování místních a v Brně publikujících

²² Třetí díl *Ša'ar ha-melech*, 1803, kolofon f. 104b. Viz též pozn. 10 této kapitoly.

²³ K němu GOLD (ed.) 1929, s. 408, č. 14; BROCKE (ed.) 2004, č. 1361.

²⁴ FLESC 1930b, s. 91, pozn. 10. Převzal příjmení Nasch (ze zkratky N“Š, tj. Nikolsburger, odkazující k Mikulovu). Zajímavé je, že v Rousínově ve stejné době žil i Falk Kohen.

²⁵ *Masechet Makot*, soupis č. 41; *Ķeḵara de-ḥaja*, soupis č. 44; *Ķedušat Jišra'el*, soupis č. 46; *Masechet Pesahim*, soupis č. 48.

²⁶ Hebrejsky מאדל. V letech 1793–1789 vrchní rabín v Rousínově, poté rabín v Jemnici a Lošticích. K rodině viz GOLD (ed.) 1929, s. 257, 265, pozn. 79, a tamtéž, s. 408; FLESC 1927, s. 43.

²⁷ *Masechet Makot*, soupis č. 41, předmluva autora f. [2a–2b]: „... ḥaja le-'ezri le-ḥoši maḥšavati mi-koah el ha-po'al“, „... pomohl mi převést myšlenku od možnosti k uskutečnění“.

²⁸ *Ķedušat Jišra'el*, soupis č. 46, předmluva autora f. 2b.

²⁹ Soupis č. 44, f. 16a: „... sam 'ejno we-libo le-hagiah siḵri de-na be-matan damim matana a[lef] še-hen lo harbe de-hajnu be-faḥot ḥeši dmej švijan“.

autorů, jakkoli je musíme aspoň částečně považovat za určitou povinnost, jsou jedním z mála původních dokladů dokumentujících praktickou stránku vydávání hebrejských knih na Moravě.

Jerachmiel Falk ben Natan Kohen, 1795–1803

Druhým korektorem a zároveň další zásadní osobností neumannovské i Rossmannovy tiskárny je Falk Kohen. Jerachmiel zvaný Falk ben Natan Kohen pracoval v brněnské tiskárně mezi lety 1795 a 1803. K jeho prvnímu kontaktu s brněnskou tiskárnou došlo už pět let před zahájením pravidelné spolupráce. V roce 1790 zde vyšel spis *Zecher rav* Binjamina ben Imanuela Musafii (soupis č. 53) s Falkovým překladem a doplňky.³⁰ Z paratextů této knihy se dovídáme podrobnosti o jeho osobním životě. Falk Kohen byl žákem Meira z Pintšova z Rousínova,³¹ který *Zecher rav* aproboval, a známe i jména jeho ženy a jejích rodičů. Zajímavější zejména pro dokreslení jeho životní situace je informace o jeho podporovateli, jistě paní Gitle (Gitla), která pro Falka – bez jakéhokoli zmíněného příbuzenského vztahu – vykonala mnoho dobrého: kupovala mu knihy a po své smrti mu odkázala dům a majetek, aby se mohl věnovat Tóře.³²

Poprvé je Falk Kohen uveden jako korektor a editor v *Sefer ħaredim* v roce 1795 (soupis č. 60). Kniha vyšla nákladem zemského rabína Mordechaje Beneta a začala jí Falkova několikaletá intenzivní spolupráce s tiskárnou. Předmluva editora přináší několik zajímavých informací.³³ První se týká povinné změny jména, vycházející z nařízení Josefa II. z roku 1787 o židovských rodných jménech a příjmeních.³⁴ Falk Kohen předmluvu podepsal svým původním i novým jménem³⁵ a uvádí i svou titulaturu soudce z Rousínova (*dajan de-ḥ"ḳ Rojštis*).³⁶ V haskamě k *Zecher rav*, vydané o pět let dříve, je Falk Kohen označen dokonce jako předseda rabínského soudu v Rousínově (*av bejt din*). Pro naše téma je důležitější pasáž, v níž popisuje svou práci, jež zahrnovala kromě korigování i práci editora.³⁷ Podrobněji se rozepisuje o tom, že vycházel z předchozího vydání v Žovkvě (Žółkiew),

³⁰ O spisu *Zecher rav* se podrobněji zmiňují v další části knihy, viz kap. 8.

³¹ BROCKE (ed.) 2004, č. 1225. Meir z Pintšova (dnes Pińczów) byl vrchním rabínem v Rousínově v letech 1785–1792.

³² *Zecher rav*, předmluva překladatele (*haḳdamat ha-metargem*), s. 4–6.

³³ *Sefer ħaredim*, předmluva korektora a editora na f. [2a–2b].

³⁴ Patent o židovských jménech z 23. července 1787. Podrobněji viz KESTENBERG-GLADSTEIN 1969, s. 68–69, s odkazy na další literaturu; MUNELLES 1966.

³⁵ *Jeraḥmi'el mechune Falk ben Natan Kohen, we-ḳara li šem ħadaš 'Imanu'el Šošan 'Emeḳ*. V německém ekvivalentu odpovídá spojení *Šošan 'Emeḳ* (doslova „údolí lilí či růží“) příjmení Rosenthal. To sice na rozdíl od příjmení hebrejského Falk Kohen sám v žádném z brněnských tisků nepoužil, ale uvádí je BHB 000146970.

³⁶ Takto i kolofon *Ša'ar ha-melech* z roku 1803. FLESCHE 1927, s. 45, Falk Kohen jako *dajan* v Rousínově v roce 1797.

³⁷ To je ostatně pro práci korektorů obvyklé. K roli korektora a editora nejnověji SCHATZ–SLÁDEK 2022; SLÁDEK 2023; částečně také JELÍNKOVÁ 2012b.

avšak to obsahovalo chyby, a proto si opatřil ještě starší vydání knihy, aby je odstranil, což se mu přesto zcela nepodařilo.³⁸

Falk Kohen pracoval v dílně více než osm let jako korektor a často i editor. Za tuto dobu připravil k vydání minimálně osmnáct tisků, na několika se podílel jako překladatel a evidentně i jako nakladatel.³⁹ Kromě překladu a doplňků k *Zeher rav* sestavil i abecední rejstřík kořenů slov použitých v této básnické skladbě, který vyšel samostatně v Brně roku 1801 pod názvem *Šoreš davar* (soupis č. 103). Tyto Kohenovy dodatky jsou součástí většiny dalších vydání *Zeher rav*, avšak ne všechna jeho podíl zmiňují.⁴⁰ Oba doplňky měly sloužit studentům hebrejštiny, a zejména přispět k lepšímu pochopení básně díky doplněnému překladu slovních kořenů, jejich rejstříku a konkordanci k Bibli a zároveň dokládají, že jejich autor výtečně ovládal hebrejštinu.⁴¹ Falk Kohen byl původním povoláním (nebo zároveň?) soudcem a určitou dobu předsedal rabínskému soudu, šlo tedy o člověka vzdělaného nejen v židovském náboženském právu, ale židovském písemnictví obecně. Jeho předmluvy, široce využívající akrostichy a rýmy, navazuji na tradici tiskařských a editorských předmluv. Pro poznání moravského hebrejského knihtisku jsou cenné tím spíš, že jde o jedny z mála paratextů v brněnských tiscích. Kromě hebrejštiny ovládal Falk Kohen i němčinu (či ještě jüdischdeutsch?),⁴² což dokládají jeho předmluvy,⁴³ ale zejména Falkův překlad knihy Žalmů do němčiny tištěné hebrejským písmem, který vyšel v Brně v roce 1797 (*Tehilim*, soupis č. 75).⁴⁴ Tento kompletní překlad Žalmů je zřejmě původní – srovnání s několika staršími překlady do němčiny (Lutherův překlad z roku 1534, anonymní překlad vydaný 1713 v Praze,⁴⁵ Mendelssohnův překlad z roku 1787,⁴⁶ jiný anonymní překlad vydaný v Brně

³⁸ Místo správného El'azar je na titulním listě jméno autora uvedeno jako Eli'ezer (v hebrejštině se liší pouze literou jod vloženou mezi lamed a 'ajin). Tato chyba se vyskytuje už v předchozím vydání v Žovkvě, BHB 000176682 a BHB 000176683. Na chybu upozorňuje i BHB.

³⁹ Falk Kohen je jmenován jako korektor v tiscích uvedených v soupisu pod č. 60–66, 68–69, 71–75, 77, 80, 85, 104, jako editor v č. 53. Tisky, jejichž je autor, překladatel a editor, nemají vždy v kolofonu explicitně uvedeno jméno korektora, ale předpokládám, že je korigoval také.

⁴⁰ Mezi lety 1804 a 1890 eviduje BHB jedenáct vydání. Již ve vydání Šklov 1804, BHB 000146971, bezprostředně následujícím po vydání v Brně, editor převzal i doplňky Falka Kohena, ačkoli tvrdí, že je doplnil sám.

⁴¹ Užitečnost pro studenty zdůrazňuje haskama k *Zeher rav*, s. 3.

⁴² K obtížnosti jednoznačně rozlišit mezi jüdischdeutsch a němčinou viz kap. 10.

⁴³ Dvě předmluvy k *Zeher rav*, v hebrejštině a v „němčině“ či jüdischdeutsch.

⁴⁴ Snad kvůli práci na překladu Žalmů ho Mordechaj Benet v aprobaci k *Ĥidušej halachot* (soupis č. 63) označil jako *torani we-pajtani ha-rabani* (znalý Tóry i [autor] náboženské poezie, pijutim).

⁴⁵ *Die Psamen Davids*, Praha, Arcibiskupská tiskárna – Wolfgang Wickhart, 1713, BCBT08922. Jde o německý překlad francouzského výkladu Žalmů od Louise-Isaaca Le Maistre de Sacy, který pořídily dcery Františka Antonína Šporka. Viz *Encyklopedie knihy*, heslo Žaltář, autor hesla Voit, Petr.

⁴⁶ *Die Psalmen. Übersetzt von Moses Mendelssohn*, Frankfurt und Leipzig, s. n., 1787 (druhé vydání). Mendelssohnův překlad Žalmů vyšel v roce 1783 nejdřív německy, poté i v letech 1785–1791 v němčině tištěné hebrejským písmem s komentářem Joela Löweho Brilla pod názvem *Žiśra'el*, BHB 000304773.

roku 1790⁴⁷) totiž ukazuje, že Kohen nevychází z žádného z nich. Kohen jistě znal i překlad Žalmů do jidiš pořízený Elijou Levitou (první vydání Benátky 1545) i další překlady Bible do jidiš z let 1678 a 1679.⁴⁸ Jeho překlad se nejvíce blíží anonymnímu překladu ze začátku 18. století, a naopak se nejvíce vzdaluje překladu Mendelssohnovu, který je spíše přebásněním než překladem.⁴⁹

Falkovou poslední prací pro tiskárnu byla korektura *Ša'ar ha-melech* v roce 1803, poté odešel na „odpočinek spojený se studiem a vyučováním Tóry“.⁵⁰ Vrátil se patrně do Rousínova, kde byl v roce 1808 veden jako daňový poplatník,⁵¹ a roku 1825 byl zřejmě rabínem v Dambořicích.⁵² Zásadní význam Falka Kohena pro brněnskou tiskárnu je patrný i z několika haskamot, v nichž aprobanti zdůrazňují právě jeho erudici, pečlivost a kvalitu korektorské i editorské práce. Zatímco v titulních textech musíme podobné chvály do velké míry považovat za rutinní fráze – ostatně jejich cílem byla reklama nového vydání a upozornění na jeho „dosud nevídané“ kvality –, v případech haskamot či předmluv nejde patrně o pouhý vyprázdněný topos.⁵³

Falkovým nejvýznamnějším autorským počinem je, kromě výše zmíněných doplňků k *Zeher rav* a *Šoreš davar*, překlad Žalmů. Brněnské vydání tohoto překladu a samostatné vydání *Šoreš davar* jsou vydání jediná. Tento korektor a editor, který se postupně vyprofiloval na kmenového spolupracovníka dílny a později v ní vydal své spisy, byl sice zásadní pro místní tiskárnu, ale zůstal zároveň autorem lokálního významu.⁵⁴ Důvody jeho odchodu z tiskárny uprostřed rozdělané práce už pravděpodobně nezjistíme. O tom, nakolik přispěl odchod Falka Kohena ke konci její činnosti, můžeme jenom spekulovat. Falk Kohen, Lejb Presburger a do jisté míry i někteří dříve zmínění pracovníci tiskárny jsou však důležitým příkladem toho, že se aspoň po určitou dobu mohla tiskárna opírat o znalosti a kvalitu práce několika místních vzdělců, stavět na jejich erudici a osobních kontaktech.

⁴⁷ *Die Psalmen Davids*, Brno, Trassler, 1790, BCBT00622. Přes shodný název nejde o stejný překlad jako dříve zmiňované vydání v Praze z roku 1713.

⁴⁸ K vlivu Lutherova překladu na dva překlady Bible do jidiš pořízené překladateli Blitzem a Witzenhausem (Amsterdam 1678 a 1679) viz APTROOT 1993.

⁴⁹ K německým židovským překladům Bible viz BECHTOLD 2005, s. 15–32.

⁵⁰ *Ša'ar ha-melech*, díl 3, kolofon, f. 104b; viz pozn. 10 této kapitoly.

⁵¹ Viz FLESC 1930b, kde je uveden jako Emanuel Rosenthal. V Rousínově tehdy žil i jiný korektor brněnské tiskárny, Efrajim Österreicher/Nasch.

⁵² BROCKE (ed.) 2004, č. 0939 s odkazem na GOLD (ed.) 1929, s. 180. Zde je Falk Kohen z Rousínova uveden jako rabín v Dambořicích v roce 1825. Do funkce měl nastoupit po smrti předchozího dambořického rabína Salomona Holzmann, který zahynul při požáru 27. dubna 1824. Pokud by Falku Kohenovi v době práce pro tiskárnu bylo cca 30 až 40 let, rabínem v Dambořicích by se stal ve věku 60 až 65 let.

⁵³ Takto např. Mordechaj Benet v aprobaci pro *Ĥiduše halachot*, soupis č. 63, nebo Baruch Jeitteles v *Ša'ar ha-melech*, soupis č. 104, dopis vydavateli knihy, *michtav 'oz*, f. 3b–4b. Tam se o Falku Kohenovi mluví jako o zkušeném korektorovi a osobě garantující bezchybné vytištění.

⁵⁴ Toto tvrzení by mohla potvrdit pouze důkladná studie zaměřená na recepci moravských hebraik, která je však i s ohledem na poválcené rozptýlení hebrejských tisků, nedostatek pramenů (soupisy židovských knihoven) proveditelná jen obtížně. K recepci jinde COHEN 2010–2011.